

Νίκος Παπαγιαννάκος

Αρχιπέκτων Μηχανικός ΕΜΠ, DEA Γεωγραφίας-Χωροταξίας

Ελπίδα Χαίρη

Δρ Αρχαιολόγος, Αρχιπέκτων, DEA Γεωγραφίας και Χωροταξίας

Ανακατατάξεις στο ιδιοκτησιακό καθεστώς στο Μαρκόπουλο Μεσογείων μέχρι τον 18ο αιώνα*

Εισαγωγή

Η ΕΡΕΥΝΑ ΑΥΤΗ ΕΙΝΑΙ ΑΠΟΛΥΤΩΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΗ και επιχειρείται με βάση γεωγραφικές, χαρτογραφικές και φωτογραμμετρικές πληροφορίες, καθώς και άλλες που προέρχονται από την προφορική παράδοση¹ και αφορούν στα τοπωνύμια. Δεν υπάρχουν στοιχεία γαιοκτησίας ούτε κτηματολογίου από αρχαιακές πηγές. Έμμεσες ιστορικές πληροφορίες αντλούνται από την περιορισμένη υφιστάμενη βιβλιογραφία.

Μετά τους λοιμούς του 1388 και 1423 επήλθαν διαδοχικές ερημώσεις της Αττικής. Ταυτόχρονα σχεδόν με την ανάληψη της εξουσίας από τον Antonio Acciaiuoli (1402-1435) στο Δουκάτο της Αθήνας, οι Ενετοί αποκτούν περιοχή απέναντι από την Εύβοια², σύμφωνα με τη συνθήκη της Καλλιόπολης το 1403. Την ίδια εποχή γίνεται πρόσκληση επενδυτών, λατίνων αρχόντων αλλά και αρχόντων των Αθηνών³. Στο τέλος της Λατινοκρατίας, κατά την αποχώρηση των διαδόχων των Acciaiuoli, έως τότε κατόχων γαιών της περιοχής, τα κτήματα περιέρχονται σε νέους γαιοκτήμονες. Με δεδομένη την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων και την ώσμωση μεταξύ των

* [Σ-10: 06-10-2018 20:00 / Ε-33]

1. Πολλά στοιχεία από την προφορική παράδοση καταγράφηκαν από τον π. Γιάννη Ηλία μεταξύ 1950-1970 και είτε έχουν δημοσιευτεί από τον ίδιο (βλ. βιβλιογραφία) είτε υπάρχουν στο αρχείο του, την ταξινόμηση του οποίου ανέλαβε η Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής.

2. Jacoby-Peasant Mobility, 536. Φαίνεται ότι αυτή η –ασαφούς έκτασης– περιοχή ουσιαστικά ποτέ δεν περιήλθε στην κυριαρχία των Ενετών λόγω της έντονης αντίθεσης των Acciaiuoli, και ίσως να ήταν από τις πρώτες που παραχωρήθηκαν ή πωλήθηκαν σε νέους ιδιοκτήτες αμέσως μετά την αποχώρηση των τελευταίων.

3. Κουτελάκης-Φραγκοκρατούμενη Αθήνα-2013, 297 με την ιδιότητα των μάλων, καθαλάρων ή και λίζιων.

μεγαλοασικών οικογενειών⁴, ανεξάρτητα από την καταγωγή ή το δόγμα τους, φαίνεται ότι ήταν αναμενόμενο να εμφανισθούν νέοι ιδιοκτήτες γης, Λατίνοι και Έλληνες.

Πρώτος γνωστός ιδιοκτήτης του μεγάλου κτήματος του οποίου δεν γνωρίζουμε τα όρια, αλλά θεωρούμε ότι περιελάμβανε τη σημερινή πόλη καθώς και τα κτήματα γύρω της, αναφέρεται ο Joannes Marcoroli από το 1435 έως το 1456. Γνωρίζουμε⁵ ότι προέρχεται από αριστοκρατική γενουατική οικογένεια. Παράλληλα με τον Marcoroli παρατηρείται μετακίνηση και νησιωτών επενδυτών στην Απική.

Από το 1456 οι Οθωμανοί επιβάλλουν νέους φόρους, οδηγώντας σε πλειστηριασμό τα κτήματα των οποίων οι ιδιοκτήτες βρίσκονται σε αδυναμία πληρωμής, ώστε αυτά να περιέλθουν στα βακούφια. Πολλές ιδιοκτησίες εν τούτοις παραμένουν στα χέρια λατίνων ή βενετών ακόμα και κατά την Τουρκοκρατία, εφόσον καταβάλλονται οι ανάλογοι φόροι⁶.

Είναι πιθανό η ιδιοκτησία του Marcoroli στον Ωρωπό να περιήλθε πρώτη και σταδιακά στη δικαιοδοσία μικρο-τιμαριωτών ή απλών καλλιεργητών⁷, οι οποίοι αναφέρονται στα φορολογικά κατάστιχα ήδη από το 1466.

Σημαντική είναι η μεταβολή που πραγματοποιείται το 1518, όταν με διάταγμα του Σουλτάνου Σελίμ Α', σε περίπτωση αδυναμίας πληρωμής φόρου επιτρέπεται η αλλαγή ιδιοκτήτη μετά από πλειστηριασμό, έτσι ώστε η ιδιοκτησία να παραμένει ατομική και να μην καταλήγει σε βακούφι. Στα κατάστιχα παρατηρείται εμφάνιση νέων οικογενειών ιδιοκτητών ή καλλιεργητών, που παραμένουν στην περιοχή για μεγάλα χρονικά διαστήματα, όπως φαίνεται από τα κυριώνυμα τοπωνύμια.

Είναι πιθανό ο Marcoroli για φορολογικούς ή άλλους λόγους να υποχρεώθηκε να απαλλαγεί από μέρος της ιδιοκτησίας του, δεδομένου ότι από τις αρχές του 16ου αι. αρκετά ονόματα γαιοκτητών⁸ αποτυπώνονται σε τοποθεσίες του κτήματός του όπως:

Πρόσωπα ή Οικογένειες

Μαζαράκης Ανδρέας⁹ (1506)

Μαλαξός Νικόλαος Πρωτόπαπας¹⁰ (1540)

Τοπωνύμια (κτήματα)

Μαζαρέκι(α)

Μαλέξι(α)

4. Lock-1998, 443, Κουτελάκης-ΙΔ'ΕΣΝΑ, 297, Κωτσάκης-2013, 21.

5. Ο Κουτελάκης-Τοπωνυμικά, 364-367, εικάζει ότι πρόκειται για ιερωμένο, πράγμα που ενισχύεται και από την προφορική παράδοση της οικογένειας Marcoroli, την οποία επικαλείται.

6. Κουτελάκης-Φραγκοκρατούμενη Αθήνα-2013, 297, Κωτσάκης-2013, 34, 38-40.

7. Πρόφης-ΙΣΤ' ΕΣΝΑ, 380-381 (χωρίς διευκρίνιση αν πρόκειται για το Μαρκόπουλο Ωρωπού ή Μεσογαίας) και Κουτελάκης-Τοπωνυμικά, 367.

8. Οι χρονολογίες δίπλα στα ονόματα αντιστοιχούν στις αρχειακές αναφορές της Άνδρου. Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε πότε ακριβώς οι οικογένειες αποκτούν γαίες στο Μαρκόπουλο.

9. Πρόφης-2010, 204: ο Α. Μαζαράκης αναφέρεται στο κατάστιχο του 1506 ως κάτοικος Μαρκοπούλου.

10. Στρατηγόπουλος-2003, 57, τελευταίος πρωτόπαπας του Ναυπλίου είναι ο Νικόλαος Μαλαξός, του οποίου ο γιος Δημήτριος, εγκατεστημένος στην Άνδρο, φαίνεται να αποκτά γη στο Μαρκόπουλο.

Μόσχος Γιάννης ¹¹ 1542	Κλήσα Μόσχου
«Μπατίστα» 1554	Μπαθίστα
Οικογένεια Κόκου ¹² 1566	Κοκο Γκίνη
Τιμόθεος ¹³ Ευρίπου νγ. μονής Πεντέλης 1570	Βραώνα
Κουταλάς ¹⁴ Γεώργιος (;) 1570	Κουτάλα
Μάζης Γιάννης ¹⁵ 1585-92	Μαζογερέ
Πέτας Σταμάτης ¹⁶ 1586	Κόντρα Πέτα
Στρογγύλης Νικόλαος ¹⁷ 1598	Στρογγύλι(α)
Ντούτζης Αλεξήνας Ιωάννης ¹⁸ 1600	(Α)λεξανά

Κατά τον 17ο και 18ο αι., τα Μεσόγεια υπάγονται ως ξεχωριστό ναχιέ (επαρχία) στον καζά (διοικητικό διαμέρισμα) των Αθηνών¹⁹. Βάσει των γνωστών ως σήμερα στοιχείων, δεν υπάρχει αναφορά ούτε σε σπαχή που να νέμεται τιμάρια στην περιοχή, όπως συμβαίνει στην Κερατέα και στην Παιανία ούτε σε υπαγωγή των γαιών σε διαχειριστή βακουφίων. Αυτό ενισχύει την υπόθεση ύπαρξης αφενός μοναστηριακής²⁰ και αφετέρου προσωπικής ιδιοκτησίας στο Μαρκόπουλο (εικ. 1).

Ειδικότερα, κατά τον 17ο αιώνα βρίσκουμε τοπωνύμια που σχετίζονται κυρίως με οικογένειες που κατείχαν γαίες στην περιοχή Αγγελήσι-Σόρτι και Μερέντα του Μαρκόπουλου (εικ. 4). Τα ονόματα αυτών των οικογενειών εμφανίζονται ταυτόχρονα και στην Άνδρο²¹.

Πρόσωπα ή Οικογένειες

Πολέμης Γιαννάκης²² 1622

Μαζαράκης Πέτρος και Δημήτριος²³ 1656-1673

Τοπωνύμια (κτήματα)

Πολεμέ

Μαζαρέκι

11. Κατάστιχο 1542, 11.

12. Η οικογένεια αναφέρεται στην Άνδρο ήδη το 1566, Κολοβός-2006, 509 και στη Νάξο στο τέλος του 16ου αιώνα, Κωτσάκης-2013, 333.

13. Μεθενίτης-2004, 73.

14. Κουτελάκης-Τοπωνυμικά, 407, 449.

15. Μεθενίτης-2004, 71. Για την παρουσία της οικογένειας στην Άνδρο, Κολοβός-2006, 513.

16. Κολοβός-2006, 530.

17. Πρόφης-2010, 337.

18. Κουτελάκης-Τοπωνυμικά, 459 και Κουτελάκης-Φραγκοκρατούμενη Αθήνα-2013, 132.

19. Πρίφτης-Ζ' ΕΣΝΑ, 399.

20. Μπολανάκης-Ζ' ΕΣΝΑ, 163.

21. Πολέμης-2001, ευρετήριο προσώπων, 381-399 και Κολοβός-2006, αντίστοιχα, 489-538.

22. Ο Κολοβός-2006, 115, 530, αναφέρει ότι πρόκειται για μια από τις 17 ευπορότερες οικογένειες της Άνδρου.

23. Πολέμης-2001, 188.

Κολιδάς ²⁴ 1674-1712	Κουλιδά
Ροϊδης Γιαννάκης ²⁵ 1656	(Πρόι)-Ρόδα
παπα-Μάζης ²⁶ 1629	(= Μάζης ιερέας) Μαζογερέ
Κυριακός Γεωργάκης ²⁷ 1639	Τσουριάκι
Μαλαξός Παπα-Γιαννούλης ²⁸ 1648	Γιαννιαπός
Κόκος Γκίνης ²⁹ (1658-1689)	Κόκο Γκίν
Μπαλής Γκίνης ³⁰ 1624	Μπαλή
Μεμί αγάς ³¹ 1630-1670	Μεμί
Λυγερός ³² 1670	Λυγόρι
Καλογεράς Δημήτρης ³³ 1700	Πούσι Καλογέρι;

Υπάρχουν επίσης αναφορές οικογενειών με κατοχή γης στην περιοχή του Πόρτο-Ράφτη και στην Τήνο³⁴, όπως οι:

Καγκέλη (15ος-17ος)	Καγκέλι(α)
Μπατίστα	Μπαθίστα

Όσον αφορά το διοικητικό και νομικό πλαίσιο γαιοκτησίας, παρατηρούμε ότι μετά το 1456, οπότε γίνεται υπαγωγή της Αττικής στην οθωμανική διοίκηση, φαίνεται ότι οι ισχύουσες γενικές συμβάσεις «παραχώρησης εμφυτεύσεως» συνεχίζονται και κατά την μεταβυζαντινή εποχή³⁵.

ΕΠΙΧΕΙΡΟΥΜΕΝΗ ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΤΗΜΑΤΩΝ

Με βάση την περιγραφή των μεγάλων κτημάτων της Μονής Πεντέλης (εικ. 2) που αγοράστηκαν από τον ΑΣ ΜΑΡΚΟ στο πρώτο τέταρτο του 20ού αι., επιχειρείται η

24. Ο ίδιος 386.

25. Ο ίδιος 179, 365.

26. Κολοβός-2006, 252.

27. Ο ίδιος 119.

28. Ο ίδιος 268.

29. Πολέμης-2001, 108, 180, 225 και Κολοβός-2006, 509, στην Άνδρο η οικογένεια είναι ήδη από το 1566.

30. Κολοβός-2006, 105, 523, ο Γκίνης Μπαλής είναι επικεφαλής της στρατιωτικής διοίκησης στην Άνδρο το 1624. Τον διαδέχεται στην ίδια θέση ο Μεμί αγάς μετά το 1630.

31. Ο ίδιος, 515, ο Μεμί αγάς αναφέρεται ως τοποτηρητής του καθή στην Άνδρο. Γνωμοδοτεί για την καταχώριση των πράξεων στο ιεροδικαστικό κατάστιχο.

32. Ο ίδιος, 115.

33. Ο ίδιος, 313, 508.

34. Κουτελάκης-Τοπωνυμικά, 424, 503 και Κουτελάκης-Φραγκοκρατούμενη Αθήνα-2013, 112.

35. Κολοβός-2006, 113.

χωροθέτηση των επί μέρους κτημάτων, καθώς επίσης και η ένταξη των τοπωνυμίων σε προσεγγιστικό κানাβο σωζόμενων χωροδομών.

Διερευνώντας τη σχέση των διανομών των ιδιοκτησιών με το σύστημα των οδικών αξόνων παρατηρείται διαφοροποίηση στον τρόπο διαίρεσης των κτημάτων ως προς τον άξονα Β-Ν: στο ανατολικό τμήμα εμφανίζεται παραλληλία ως προς τον άξονα, κυρίως στη βόρεια ζώνη, ενώ στο δυτικό καθετότητα, με έμφαση στη νότια ζώνη. Ανατολικά, τούτο δικαιολογείται από τη θέση των ιδιοκτησιών ως προς το ρέμα του Αγ. Γεωργίου και τη Στειριακή οδό (θέση Σόρτι) ενώ δυτικά η καθετότητα ορίζει ιδιοκτησίες ανάμεσα στο όριο του κτήματος Κουρσαλά και του άξονα Β-Ν., δηλ. παράλληλα με τη Σφηπτεία οδό.

ΧΑΡΤΕΣ

Όρια περιοχής

Η περιοχή ορίζεται βόρεια από το Λέδε Δεσπότη (όρια ιδιοκτησίας Μονής Πεντέλης), νότια από τον ορεινό όγκο της Μερέντας και το ρέμα Αγ. Γεωργίου, ανατολικά από τον όρμο Βραώνας, τον ορεινό όγκο Περατής, τον πάνορμο Πόρτο-Ράφτη και το Μαλι Βένη - Καγκέλι, ενώ δυτικά από τον λόφο Στρογγύλι, το κτήμα Κουρσαλά, και τον ποταμό Ερασίνο.

Άξονες

Ο οδικός άξονας Β-Ν: συνδέει τον Ευβοϊκό με τον Σαρωνικό από τη Βραυρώνα μέχρι την παραλία Καλυθίων. Διέρχεται κοντά από τους πύργους Βραώνας και Λιάδας.

Οδικοί άξονες Α-Δ:

Διακρίνονται τρεις παράλληλοι –περίπου ισαπέχοντες– οδικοί άξονες:

- αρχαία Στειριακή οδός από Πόρτο-Ράφτη προς Γέρακα-Αθήνα
- αρχαία Σφηπτεία οδός από Μυρρινούντα προς Σφηπτό
- οδός από Εννεάπυργους προς Λαμπρές.

Ζώνες (εικ. 5)

Προσδιορίζονται τρεις ζώνες:

- βόρεια ζώνη: κατά μήκος της Στειριακής οδού έως την ιδιοκτησία Μονής Πεντέλης.
- μεσαία ζώνη: από τη Στειριακή μέχρι τη Σφηπτεία οδό.
- νότια ζώνη: από τη Σφηπτεία οδό μέχρι τους Εννεάπυργους-ιδιοκτησία Μονής Πετράκη.

Τομείς

Η περιοχή διαιρείται σε δύο τομείς, αντίστοιχα ανατολικά και δυτικά του οδικού άξονα Β-Ν, με κέντρο της το σημείο τομής του άξονα Β-Ν και της Σφηπτείας οδού, το οποίο ταυτίζεται με το ιστορικό κέντρο του Μαρκόπουλου.

Σημαντική για την οργάνωση του χώρου είναι η ύπαρξη, εκτός της οδικής, και παραρρημάτιας διέλευσης, λόγω της εμφάνισης, στον ανατολικό τομέα, του ρέματος του Αγ. Γεωργίου, που διέρχεται από τους λόφους της Λιάδας (πύργος), του Λημικού (πύργος), τη Στειριακή οδό στο Πούσι Καλογέρι και συναντάται με τον ποταμό Ερασίνο στη θέση Κήποι κατευθυνόμενο προς τον όρμο της Βραώνας. Στον δυτικό τομέα, ο Ερασίνο εισέρχεται από το κτήμα Κουρσαλά στο κτήμα Βραώνας στη θέση Παναγία Βαραμπά, διέρχεται από τον λόφο του πύργου της Βραώνας και συναντάται με το ρέμα του Αγ. Γεωργίου.

Κτήμα Βραώνας, εκτεινόμενο γύρω από τον πύργο της Βραώνας.

Σε πατριαρχικό σιγίλλιο³⁶ του 1678 αναφέρεται ο «**Μεγάλος Βραώνας**», γύρω από τη μονή ή μετόχι του Αγ. Γεωργίου. Πρόκειται για τον «Αη Γιώργη στο Λιβάδι», με το ασκηταριό Τιμοθέου Ευρίπου (1580-1590). Εκτείνεται προς νότο, από το «Λεδε Δεσπότη» μέχρι τη Στειριακή οδό, που διέρχεται από το «Πούσι Καλογέρι», τον πύργο της Βραώνας και το «Πούσι Πρίφτη».

Το **μετόχι Αγ. Δημητρίου-Βραώνα** βρίσκεται στην τοποθεσία όπου και ο ναός του Αγ. Δημητρίου (16ος αι., ισόρρηση 1777) και περιλαμβάνεται στο κτήμα «Μεγάλος Βραώνας».

Ο «**Μικρός Βραώνας**», αποτελεί μετόχι ή μονή που «ετιμάτο επ' ονόματι της Παναγίας». Γνωρίζουμε ότι βόρεια του Μαρκόπουλου και μέχρι τη Στειριακή οδό, μόνος ναός αφιερωμένος στην Παναγία είναι στη θέση Βαραμπά (13ος αι).

Κτήμα Αγ. Τριάδας, Αγγελήσι

Τοποθεσία που περιλαμβάνει τον ομώνυμο ναό (15ος αι., με διαδοχικές φάσεις μέχρι και τον 19ο αι.), τον –συσχετιζόμενο με αυτόν– ναό της Παναγίας Σολομέσας³⁷ καθώς και του Αγ. Θωμά (Κλήσια Μόσχου, 17ος αι., επισκευή 19ος-20ός αι.).

Το κτήμα βρίσκεται ανατολικά του «Μικρού Βραώνα», νότια του μετοχίου του Αγ. Δημητρίου, μέχρι τον λόφο του Προφήτη Ηλία (17ος αι.). Ανατολικά ορίζεται από το ρέμα του Αγ. Γεωργίου.

Περιοχή Μαλέξι-Μερέντα, πιθανό κτήμα που κατείχαν οι Μαλαξοί.

Βρίσκεται στη Μερέντα, ανάμεσα στο ρέμα του Αγ. Γεωργίου και στο ρέμα Μαλέξι, ενώ νότια περιορίζεται από τον ορεινό σχηματισμό της Μερέντας. Περιλαμβάνει

36. Καμπούρογλου-Ιστορία των Αθηναίων, τ. 2, 259, Θεοδώρου-1994, 77-78, Μεγάλος και Μικρός Βραώνας. Για το κτήμα Βραώνας και Λιβάδι, Μεθενίτης-2004, 73.

37. Κουτελάκης-Φραγκοκρατούμενη Αθήνα, 146.

τους ναούς Παναγίας Μερέντας³⁸ (13ος αι. και φάσεις 17ου και 18ου αι.), Αγ. Αθανασίου (17ος-18ος αι.) και τον ερειπωμένο ναό του Αγ. Αντωνίου Μазарέκου (16ος αι.).

Το κτήμα είναι πιθανόν να ανήκε στην οικογένεια του πρωτόπαπα Νικολάου Μαλαξού από το Ναύπλιο. Μετά την οθωμανική κατάκτηση του Ναυπλίου το 1540, ο Νικόλαος Μαλαξός μετοίκησε στη Βενετία, ακολουθώντας ασαφή διαδρομή, ενώ η οικογένειά του εγκαταστάθηκε αρχικά στην Κρήτη. Τον Οκτώβριο του 1566, έχοντας –ο ίδιος και τα παιδιά του– τίτλο κρητικής ευγένειας από τους Ενετούς, αποκτά γαίες σε διάφορες περιοχές. Ο γιος του Δημήτριος έχει μετοικήσει στην Άνδρο, από την οποία, όπως αναφέρθηκε, προέρχονται και άλλοι ιδιοκτήτες γης στην περιοχή του Μαρκόπουλου κατά τον 17ο αι., όπως μαρτυρούν τα τοπωνύμια.

Το **Κτήμα Ντάγλα**³⁹, εκτείνεται γύρω από τον πύργο της Λιάδας, θέση Σιν Τοντόρι (ερείπια ναού Αγ. Θεοδώρων 14ος αι.). Αρχικά πρέπει να περιλάμβανε ανατολικά τον Ταξιάρχη στον λόφο της Λιάδας, με τον ομώνυμο ναό (13ος αι. - φάσεις του 15ου και 18ου αι.), νότια την περιοχή Κουταλά ή Κουτάλα, με τον ναό της Παναγίας (φάσεις 17ου και 18ου αι.), έως την περιοχή Αγ. Πέτρου Καλυβίων- Εννεάπυργοι. Δυτικά εκτεινόταν στην Ντοροβάτσα, με τον ναό του Αγ. Δημητρίου (17ος αι. και ανακαίνιση το 1753). Τα μικρά ονόματα των δωρητών-αφιερωτών καθώς και αυτά του ιερέα και του επιτρόπου αναγράφονται στην Πρόθεση και ίσως σχετίζονται με τους καλλιεργητές-φύλακες αλλά κυρίως με τον ιδιοκτήτη του κτήματος και του ναού (εικ. 3).

Το **Κτήμα Αγ. Θέκλας**, γύρω από τον ναό της Αγ Παρασκευής (ανακαίνιση 18ος αι.), εντάσσεται στη νότια ζώνη του Μαρκόπουλου, συνορεύει με το βόρειο όριο του κτήματος Ντάγλα, ενώ ανατολικά οριοθετείται από το κτήμα Μερέντας και δυτικά από το κτήμα Στρογγύλι.

Το κτήμα που διανεμήθηκε σε νέους κατοίκους στο τέλος του 18ου αι. αποτελεί μέρος ευρύτερου κτήματος της μονής Καρέα (μετέπειτα Πετράκη), που μαζί με τη βόρεια γειτονική ιδιοκτησία-μετόχι του Αγ. Ιωάννη Κυνηγού, παραπέμπει στο αντίστοιχο παράδειγμα ανάλογης συνύπαρξης μεγάλων μοναστηριακών ιδιοκτησιών γύρω από τον ναό της Αγ. Θέκλας στον Σταυρό Απικής. Πρόκειται και εδώ για τα κτήματα των μονών Αγ. Ιωάννη Κυνηγού, Πεντέλης και Φιλοθέης⁴⁰.

38. Σημαντική φαίνεται ότι είναι η απεικόνιση μορφής, που από μελετητές ταυτίστηκε με τον Αγ. Πέτρο, αρχιεπίσκοπο Άργους σε παλαιότερη τοιχογραφία της Παναγίας Μερέντας. Ενδέχεται η ευλάβεια στον συγκεκριμένο άγιο να οφείλεται σε εντοπιότητα του ανακαινιστή του ναού. Το στοιχείο αυτό ενισχύει την υπόθεση ότι ιδιοκτήτης του κτήματος θα μπορούσε να είναι ο πρωτόπαπας Νικόλαος Μαλαξός.

39. Κουτελάκης-Τοπωνυμικά, 435 και Μεθενίτης-2004, 73.

40. Επισημαίνουμε τις κατασκευαστικές και τυπολογικές ομοιότητες ανάμεσα στους ναούς του Αγ. Ανδρέα Παπσιών, 16ος αι. - μετόχι Φιλοθέης, και των Αγ. Αναργύρων Σκουπέρη, που δηλώ-

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι το σύστημα γαιοκτησίας από τον 15ο μέχρι και το τέλος του 17ου αι. παρουσιάζει μια συνεχή εξελικτική πορεία, με τις χαρακτηριστικές διαδοχικές φάσεις που περιγράφηκαν. Στο τέλος του 17ου αιώνα σημειώνεται μια ασυνέχεια στη διανομή και διαχείριση της γης, που ευνοεί τους μεγάλους Οθωμανούς ιδιοκτήτες και κυρίως τις μονές.

Η έρευνα σταματά στον 18ο αιώνα, εποχή κατά την οποία συγκροτείται ο οικισμός. Έρχονται νέοι κάτοικοι, με αυστηρές οικογενειοκρατικές δομές (φάρες), εγκαθίστανται στην περιοχή στη διάρκεια του πρώτου μισού του 18ου αι. και δημιουργούν νέες μορφές γαιοκτησίας που υπαγορεύονται πλέον από τοπικές επιτροπές (δημογεροντία ή μονές).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1435-1456: Ο Marcoroli φαίνεται να κατέχει το φερώνυμο κτήμα.

1518: Επιτρέπεται με νέο διάταγμα η απόκτηση γης από ιδιώτες με αποτέλεσμα τη διάσπαση των μεγάλων κτημάτων. Εμφανίζονται νέοι ιδιοκτήτες με μικρότερες ιδιοκτησίες, γεγονός που βελτιώνει την εισπρακτικότητα των φόρων.

1540-1548: Μετοίκηση της οικογένειας του πρωτόπαπα Νικολάου Μαλαξού από το Ναύπλιο. Αποκατάσταση προσφύγων πρώην ενετικών κτήσεων, κυρίως Ναυπλιέων (όπως π.χ. η οικογένεια Μαλαξού) αλλά και από άλλες περιοχές, που μετακινούνται στην Αττική καθώς επίσης και στα νησιά⁴¹. Η διανομή γαιών δηλώνεται πιθανότατα και από το τοπωνύμιο Σόρτι (=λαχίδιο γης).

1554-1556: Επιδημία πανώλης στην Αττική.

1557: Έναρξη επισκευών ναών της περιοχής⁴². Συγκρότηση του καθολικού της Μονής Φανερωμένης Σαλαμίνας, το οποίο παρουσιάζει μορφολογική συγγένεια με το συγκρότημα της Αγ. Παρασκευής-Αγ. Θέκλας⁴³ Μαρκοπούλου.

νουν ενδεχομένως κοινό κτίτορα ή και συνεργείο. Συνεπώς, η ύπαρξη, δυτικά του Μαρκόπουλου, κτημάτων των ίδιων μονών επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι και το κτήμα Αγ. Θέκλας ίσως ανήκε στην ιδιοκτησία της Φιλοθέης Μπενιζέλου. Η απεικόνιση της Αγ. Φιλοθέης Μπενιζέλου στην πρώτη θέση, στη ΝΔ γωνία του ναού της Αγ. Παρασκευής ίσως μαρτυρεί την τιμητική θέση που της αποδίδουν οι κάτοικοι, αναγνωρίζοντας τη σχέση της με την περιοχή.

41. Είναι γνωστό ότι η Γαληνοτάτη Δημοκρατία παρείχε υλική βοήθεια στους υπηκόους της που δέχονταν να εγκαταλείψουν τον τόπο τους σε περίπτωση πολέμου με ατυχή έκβαση. Ίσως λοιπόν με τη βοήθεια αυτή να αγοράστηκαν από τους Μαλαξούς κτήματα των Marcoroli, εξασφαλίζοντας τη ρύθμιση των υποχρεώσεων του αρχικού ιδιοκτήτη χωρίς κίνδυνο πλειστηριασμού. Βλ. και Φώσκολος-1993, 264.

42. Θεοδώρου-2000, τ. Γ', 126.

43. Οι ομοιότητες παραπέμπουν σε πιθανή κοινή συντεχνία, κατευθυνόμενη από τη Μητρόπολη Αθηνών, αν όχι σε σχέση μεταξύ των ίδιων των μονών. Αξιοσημείωτο είναι ότι αργότερα, κατά τον

Μετά το 1571 μονές όπως η Νταού και του Καρέα καθώς και τα μετόχιά τους αναλαμβάνουν ανακατασκευή ναών⁴⁴. Σε πατριαρχικό σιγίλλιο αναφέρεται ανακαίνιση των σταυροπηγιακών (τότε) μονών Πεντέλης και Υμηπτού (Καρέα), οι οποίες διατηρούν μετόχια και κτήματα γύρω από το Μαρκόπουλο.

1566: Υπαγωγή των ναών και μονών της Άνδρου στη Μητρόπολη Αθηνών.

1574: Διαμαρτυρία των προκρίτων της Άνδρου (Κόκκος, Πολέμης, Λυγερός, Μαλαξός) κατά της φεουδαρχίας με επιπτώσεις και στην Αττική.

1575: Σε επιστολή της Φιλοθέης στην Ευδοκία, επιφανή Αθηναία, αναφέρεται επισιτιστική κρίση στην Αττική λόγω έλλειψης σίτου και καταστροφής των ελαιόδενδρων από τον κακό χειμώνα.

1580: Ο επίσκοπος Τιμόθεος Ευρίπου, ιδρυτής της μονής Πεντέλης, αγοράζει μέρος του κτήματος Βραυρώνας⁴⁵ και ασκητεύει δίπλα στο ναό του Αγ. Γεωργίου έως το 1590.

1580-1600: Σημειώνεται νέα μετακίνηση αρβανίτικων οικογενειών των Μεσογείων προς Σύρο, Πάρο, Νάξο, μετά από πρόσκληση του Αθηναίου Κομνηνού και του καθολικού αρχιεπισκόπου Νάξου Διονυσίου Ρέντη, για ενίσχυση της φύλαξης των νήσων με κίνητρο την παραχώρηση γαιών⁴⁶. Ενδέχεται στη θέση των οικογενειών που μεταναστεύουν να έρχονται άλλες, ίδιας ή διαφορετικής προέλευσης, με ανάλογη γεωργοκτηνοτροφική απασχόληση. Λόγω των συνθηκών ειρήνης στην Αττική, δεν είναι γνωστό εάν εξασφαλίζουν και τη φύλαξη των κτημάτων όπως οι προηγούμενοι.

Η δημοσιευμένη αρχειακή έρευνα σε οθωμανικά έγγραφα της Άνδρου⁴⁷ του πρώτου μισού του 17ου αι. κατέδειξε οικογένειες που μεταβιβάζουν ιδιοκτησίες στο νησί, ενώ τα ονόματά τους υπάρχουν ως τοπωνύμια στο Μαρκόπουλο.

1580: Πρώτος ακτιναμές για υπαγωγή της Άνδρου στο Σαντζάκι του Αιγαίου μέχρι το 1621.

1621: Η Άνδρος παύει να υπάγεται στη Μητρόπολη Αθηνών και γίνεται ανεξάρτητη αρχιεπισκοπή του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

18ο αι. (1713-1734), ολοκληρώνεται η ανακαίνιση και αγιογράφηση της Μονής Φανερωμένης, παράλληλα με τη Μονή Πετράκη, από τον Γεώργιο Μάρκου και αμέσως μετά ακολουθούν αντίστοιχες εργασίες στην Αγ. Παρασκευή αρχικά και αργότερα στην Αγ. Θέκλα.

44. Σύμφωνα με τους Μπούρας-Εκκλησίες Αττικής, 4, και Κουτελάκης-Τοπωνυμικά, 460, σ. 59, αυτές οι ανακαίνισης πιθανόν να αποτελούσαν προνόμια, τα οποία ο Κουτελάκης απολογεί αναφερόμενος στους επανειλημμένους λοιμούς που έπληξαν την Αττική και στην αδυναμία πληρωμής των χαρατσιών.

45. Θεοδώρου-2000, τ. Γ', 126.

46. Κουτελάκης-Τοπωνυμικά, 410, 442.

47. Κολοβός-2006, βλ. Βιβλιογραφία.

- 1646:** Δεύτερος αχτιναμές για υπαγωγή της Άνδρου στο Σαντζάκι του Αιγαίου, με περισσότερα προνόμια για τους κατοίκους, λόγω του τουρκοκρητικού πολέμου.
- 1647-1648:** Λιμός και πανώλη στην Άνδρο, βιαιοπραγίες των Βενετών και επιδρομές πειρατών οδηγούν ανδριώτικες οικογένειες στην Αττική⁴⁸.
- 1673:** Στα πλαίσια του βενετοτουρκικού πολέμου εμφανίζεται τάση εκδίωξης των Οθωμανών από τις ιδιοκτησίες που κατέχουν και ανάκτηση των χαμένων τίτλων. Επιχειρείται μεθόδευση αγορών κτημάτων από μονές, με αποτέλεσμα την αύξηση της μοναστηριακής ιδιοκτησίας⁴⁹.
Στα Μεσόγεια, οι Μονές Πεντέλης και Πετράκη κηδεμονεύουν τις υπόλοιπες μονές της Πεντέλης (π.χ. Νταού) και του Υμηπτού (π.χ. Καρέας) αντίστοιχα, και διαχειρίζονται τα κτήματά τους. Η ύπαρξη ναών Αγ. Θέκλας στον Σταυρό της Αγ. Παρασκευής και στο Μαρκόπουλο στα όρια των κτημάτων αυτών, ίσως δηλώνει την ύπαρξη συνόρων των μοναστικών ιδιοκτησιών. Το κτήμα της Αγ. Θέκλας στο Μαρκόπουλο φαίνεται να ανήκει στα μετόχια του Υμηπτού, που τα διαχειρίζεται η μονή Πετράκη τη συγκεκριμένη περίοδο⁵⁰.
- 1677:** Η Άνδρος υπάγεται στον καζά της Χίου.
- 1688-1689:** Μετά την ήττα του Μοροζίνι, παρατηρούνται μαζικές αναχωρήσεις μεικτών οικογενειών (και των δύο δογμάτων) από τα Μεσόγεια προς την Άνδρο και την Τήνο κυρίως, αλλά και προς την Ηλεία, Ζάκυνθο και άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές, ιδιαίτερα μετά τις σφαγές του πληθυσμού της Α. Ατικής από τους Τούρκους της Καρύστου⁵¹.
Αργότερα στην περιοχή του Μαρκόπουλου σημειώνονται μεμονωμένες αφίξεις μέσω Εύβοιας, Αρβανιτών κυρίως, που είχαν εγκατασταθεί με πρόγραμμα της βενετικής διοίκησης στην Τήνο.
- 1775-1793** (περίοδος Χατζή Αλή Χασεκί): Αναφέρονται αναχωρήσεις οικογενειών από την Αθήνα προς την Α. Αττική και τα γύρω νησιά⁵². Το 1792 η μονή Καισαριανής χάνει τη σταυροπηγιακή της ιδιότητα, συνεπώς περιέρχεται στη δικαιοδοσία της Μητρόπολης Αθηνών, της οποίας πρωτοβουλία αποτελεί η διανομή του κτήματος της Αγίας Θέκλας και η δημιουργία του νότιου τομέα του οικισμού του Μαρκόπουλου. Στη διαδικασία αυτή φαίνεται ότι έχει συμβάλει η μονή Πετράκη μέσω ντόπιων εκκλησιαστικών παραγόντων. Συγκεκριμένα, μετά το 1795

48. Βουτυρά-Καραδέδος, 38-39.

49. Κολοβός-2006, 148: αναπαλλοτρίωτες αφιερώσεις περιουσιών στις μονές με επικύρωση του ιεροδικείου.

50. Στουφή-2002, 15-17.

51. Ως αντίποινα στη διοίκηση Μοροζίνι, Κουτελάκης, ανακοίνωση στη ΙΖ' ΕΣΝΑ, υπό έκδοση.

52. Όπως π.χ. οι οικογένειες Μπενιζέλου και Σκουζέ στην Τήνο και στην Κύθο.

το κτήμα της Αγίας Θέκλας περιέρχεται ή διανέμεται σε νέους καλλιεργητές, κατοίκους του νότιου τομέα του Μαρκόπουλου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΣΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ-ΝΑΩΝ-ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

Ναός	Πρόσωπα/ οικογένειες	Τοπωνύμιο/ κτήμα	Οικισμός
Άγ. Αντώνιος	Μαζαράκης	Μαζαρέκι	Μερέντα
Άγ. Αθανάσιος Παναγία	Μαλαξός	Μαλέξι	Άγ. Αθανάσιος
Άγ. Θωμάς-Κλήσα Μόσχου	Μόσχος	Κλήσα Μόσχου	Αγγελίσι
Άγ. Μαρίνα- Άγ. Σωτήρας	Μπατίστα	Μπαθίστα	Πρασσάς
Ευαγγελίστρια Άγ. Γεώργιος Καδή	Κόκο	Κόκο Γκίνη	
Άγ. Γεώργιος	Τιμόθεος Ευρίπου	Βραώνα	Βραώνα-Λιβάδι
Παναγία Κουταλά	Κουταλά	Κουτάλα	Ντάγλα
Παναγία Άγιος Αθανάσιος	Μάζης	Μαζογερέ	Άγ. Αθανάσιος Μερέντα
Προφ. Ηλίας	Πέτας	Κόντρα Πέτα	
Άγ. Δημήτριος Προφ. Ηλίας	Στρογγύλης	Στρογγύλι	
Άγ. Δημήτριος	Ντούτζης Αλεξινάς	Αλεξανά	Παλιά Βραώνα

Περίληψη

Η μεγάλη διασπορά τοπωνυμίων που προέρχονται από ονόματα οικογενειών επιτρέπει να συσχετιστεί η εγκατάσταση των οικογενειών αυτών με ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν σε διαδοχικές εποχές, εφόσον αυτό είναι εφικτό.

Με αφετηρία τις τοποθεσίες επιχειρείται ο προσδιορισμός του χώρου αναφοράς για τον οποίο εξετάζονται:

- τα ιδιοκτησιακά δεδομένα (ιδιωτική και μοναστηριακή περιουσία),
- η σχετική οριοθέτηση των κτημάτων που αντιστοιχούν στον οικισμό του Μαρκόπουλου μέσα στην πεδιάδα των Μεσογείων ανά εποχή,

– η σύνθεση του πληθυσμού και οι μεταβολές που αυτός υφίσταται σύμφωνα με τα οθωμανικά κατάστιχα,

– οι διοικητικές και φορολογικές μεταρρυθμίσεις και οι επιπτώσεις τους στο ιδιοκτησιακό καθεστώς και στη χρήση της γης (καλλιέργειες ή βοσκοτόπια),

– οι μεταβολές που επιφέρουν τόσο στη γη όσο και στη σύνθεση του πληθυσμού οι πολεμικές επιχειρήσεις που πραγματοποιούνται κατά το μελετώμενο διάστημα.

Η μελέτη είναι πρωτότυπη και στηρίζεται σε πολεοδομικές και γεωγραφικές-χωροταξικές παρατηρήσεις που προέκυψαν από λεπτομερή χαρτογραφική έρευνα και καταγραφή στον χάρτη στοιχείων που αντλήθηκαν τόσο βιβλιογραφικά όσο και από προφορικές και αρχειακές πηγές.

Λέξεις κλειδιά: Μαρκόπουλο, τοπωνύμια, γαιοκτησία, χωροδομές.

R é s u m é

Redéfinition du statut de propriété à Marcopoulo (Mésogéa) jusqu'au 18ème siècle

La grande disparité des toponymes dérivant des noms de familles permet -lorsque cela est possible- de lier l'installation de ces familles avec les événements historiques qui ont eu lieu pendant des périodes successives.

En se servant comme point de départ des lieux-dits significatifs on tentera de définir le lieu de référence en étudiant:

– les données des propriétés foncières (privées ou monastiques)

– la délimitation relative des domaines qui appartiennent au territoire de Marcopoulo, dans la plaine de Mésogéa, pendant les différentes époques

– la constitution de la population ainsi que les modifications subies d'après les textes fiscaux (defters) ottomans

– les réformes administratives et fiscales et leur influence sur le statut de propriété foncière et l'utilisation de la terre (cultures et pâturages) qui en dérive

– les transformations apportées à la fois sur le territoire et sur la population suite à des attaques diverses, d'ennemis ou pirates, pendant les siècles examinés.

Cette étude originale s'appuie sur des observations réalisées au niveau urbanistique et d'aménagement du territoire, comme résultat à la fois d'une recherche cartographique détaillée et de l'enregistrement des informations bibliographiques, issues des sources archivistiques sans oublier la précieuse tradition orale.

Mots-clés: Marcopoulo, toponymes, propriété foncière, structures spatiales

Εικ. 1. Διάρθρωση κτημάτων κατά τον 17ο και 18ο αιώνα.

Εικ. 2. Κτήματα Μονής Πεντέλης 18ος αι.

Εικ. 3. Οργάνωση Περιμετρικής Φύλαξης.

Εικ. 4.
Γαιοκτησίες-
τοπωνύμια
κατά τον 17ο αιώνα.

Εικόνα 5.
Ζώνες και τομείς
γαιοκτησιών
Μαρκοπούλου.

Βιβλιογραφία

- Απτικής Οδοί: Απτικής οδοί, αρχαίοι δρόμοι της Απτικής, επιμέλεια Μ. Κορρές, Μέλισσα, Αθήνα 2009.
- Balta, Evangelia, *L' Eubée à la fin du XVe siècle. Economie et population. Les registres de l'année 1474*, Athènes 1984.
- Βουτυρά-Καραδέδος, Βουτυρά-Γουλάκη, Αλεξάνδρα, Καραδέδος, Γιώργος, *Μαρμάρινα τέμπλα της Άνδρου*, Άνδρος 2001.
- Ηλίας Ιωάννης, ιερέας, *Μαρκόπουλο. Ο τόπος μου και η ιστορία του*, Μαρκόπουλο 1993.
- Θεοδώρου-1994, Θεοδώρου Ελευθέριος-Ειρήναρχος, *Μαρκόπουλο Μεσογαίας, Εκκλησίες Τοιχογραφίες Πορεία στο χρόνο*, Αθήνα, 1994.
- Θεοδώρου-2000, Θεοδώρου Ελευθέριος-Ειρήναρχος, *Δέκα θέματα αρχαιολογίας και τέχνης*, Αθήνα 2000.
- Jacoby-Peasant mobility: Jacoby David, «Peasant mobility across the Venetian, Frankish and Byzantine Borders in Latin Romania, Thirteenth-Fifteenth Centuries», *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Ashgate 2001.
- Καλαϊτζάκης-2002, Καλαϊτζάκης Θεοφάνης, *Η ανατολική Στερεά και η Βοιωτία στον ύστερο Μεσαίωνα (1400-1500)*, Αθήνα 2002.
- Καμπούρογλου-Ιστορία των Αθηναίων, Καμπούρογλου Δημήτριος, *Ιστορία των Αθηναίων*, Αθήναι 1889.
- Κολοβός-2006, Κολοβός Ηλίας, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο*, Άνδρος 2006.
- Κουτελάκης-Τοπωνυμικά, Κουτελάκης Χάρης, *Τοπωνυμικά και ονοματολογικά της νήσου Τήνου, Σχέσεις Τηνίων με την ΝΑ. Απική-Καταλανοί, Βενετοί, Έλληνες, Ισπανοί και Αρβανίτες*, Β΄ έκδοση, Αθήνα 2013.
- Κουτελάκης-Φραγκοκρατούμενη Αθήνα, *Φραγκοκρατούμενη Αθήνα και Τήνος (1204-1688)*, Αθήνα 2013.
- Κουτελάκης-ΙΔ΄ ΕΣΝΑ, «Μαρκόπουλο Μεσογαίας Απτικής: η πιθανή προέλευση του ονόματός του», *Πρακτικά ΙΔ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Απικής*, Καλύβια 2013.
- Κωτσάκης-2013, Κωτσάκης Αθανάσιος, *Η διαμόρφωση του πολιτισμικού τοπίου της νήσου Νάξου από το 1204 έως και την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους*, Διδακτορική διατριβή, Καλαμάτα, 2013.
- Lock-1998, Lock Peter, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 1204-1500*, Ενάλιος 1998.
- Μεθενίτης-2004, Μεθενίτης Σταμάτης, *Το Μαρκόπουλο των Μεσογαίων, Οδοιπορικό στους αιώνες*, εκδ. Λυμπέρης, Μαρκόπουλο 2004.
- Miller, William, *The Latins in the Levant, a History of Frankish Greece (1204-1566)*, New York 1908.
- Μπολανάκης-Ζ΄ ΕΣΝΑ, Μπολανάκης Γιάννης, «Η μοναστηριακή και εκκλησιαστική κατάσταση της ΝΑ. Απικής από τη δημιουργία του Ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα», *Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Απικής*, Κορωπί 1998, 159-171.
- Μπούρας-Εκκλησίες Απτικής, Μπούρας Χαράλαμπος, Καλογεροπούλου Αθηνά, Ανδρεάδη Ρέα, *Εκκλησίες της Απικής*, Αθήνα 1969.
- Πολέμης-2001, Πολέμης Δημήτριος, *Μοναστηριακά του Αγίου Νικολάου*, Άνδρος 2001.

- Πρίφτης-Ζ' ΕΣΝΑ, Πρίφτης Κώστας, «Οι Κοινοτικές Επιτροπές στα Μεσόγεια Αττικής κατά τον 19ο Αιώνα», *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Κορωπί 1998, 398-410.
- Πρόφης-2010, Πρόφης Γιάννης, *Τοποθεσίες και Τοπωνύμια Κορωπίου και το Κτηματολόγιο του 1793*, Κορωπί 2010.
- Πρόφης-ΙΣΤ' ΕΣΝΑ, Πρόφης Δημήτρης, «Δημογραφική ανάπτυξη της αγροτικής και αστικής οικονομίας», *Πρακτικά ΙΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Καλύβια 2018, 367-386.
- Σάθας-1885, Σάθας, Κωνσταντίνος, *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής*, Αθήναι 1885.
- Στουφή-2002, Στουφή-Πουλημένου Ιωάννα, *Ιερά Μονή Πετράκη*, Αθήνα 2002.
- Στρατηγόπουλος-2003, Στρατηγόπουλος Δημοσθένης, *Ο Νικόλαος Μαλαξός και το υμνογραφικό του έργο*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003.
- Φώσκολος-1993, Φώσκολος Μάρκος, ιερέας, «Το φέουδο της λατινικής Επισκοπής Τίνου», *Πρακτικά του Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Επετηρίδα της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 14, 1991-1993*, 262-298.